

International Multidisciplinary
Research Journal

Golden Research
Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences,
University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir
English Language and Literature
Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of
Management Sciences[PK]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest,
Romania

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pinteau,
Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang
PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian
University, Oradea, Romania

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh, Ratnagiri, MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur

Iresh Swami

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur
University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yaliker
Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education,
Panvel

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science
YCMOU, Nashik

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji
University, Kolhapur

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University,
Mumbai

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

S.KANNAN
Annamalai University, TN

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

यशवंत होळकरांचा दौलतराव शिंदे विरुद्धचा संघर्ष – शोध व बोध.

डॉ. डी.एस. कडव

सारांश :-

प्रथम बाजीराव पेशव्याचे काळात शिंदे व होळकर घराण्याच्या सत्तेचा उदय घडून आला. राणोजी हे शिंदे तर महारराव हे होळकर घराण्याच्या सत्तेचे संस्थापक होते. पहिल्या बाजीराव पेशव्याच्या काळात त्यांनी परस्पर सहकार्य व एकोप्याने कार्य केले. मात्र राणोजी शिंदेच्या मृत्यूनंतर शिंदे-होळकर घराण्यातील हे सहकार्य व एकोपा टिकला नाही. दोन्ही घराण्यातील व्यक्तींनी परस्पर विरोधी भूमीका घेऊन शह-प्रतिशहाचे राजकारण केले. नानासाहेब पेशव्याच्या काळात या घराण्यातील बेबनाव उघड होऊ लागला. यातूनच मराठ्यांचे राजपूतांशी वैरत्व निर्माण झाले. पानिपताच्या युद्धाकरिता व त्या युद्धातील पराभवाकरिता हे वैरत्व बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत ठरले.

पण यापासून कोणताही बोध दोन्ही घराण्यांनी घेतला नाही. पानिपतानंतर शिंदे व होळकर घराण्यातील बेबनाव सुरुच राहिला. ज्याचा परिणाम दोन्ही घराण्यात लखेरीच्या मैदानावर युद्ध होण्यात झाला. या युद्धात होळकरांचा पराभव झाला होता. पण या युद्धापासून ना शिंद्यांनी वा होळकरांनी किंवा पेशव्याने कोणताही बोध न घेता पूर्वीचेच धोरण पुढे चालविले. उलट परस्पराविरुद्ध उघड संघर्ष करण्याची भूमीका घेतली. यामुळे सर्वांनाच राज्यहिताचा विसर पडला होता. परस्परांवर कुरघोडी करण्याचे राजकारण सुरु झाले. यातूनच यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांतील दिर्घकालीन युद्धाला प्रारंभ झाला. पेशवा बाजीराव दुसरा याने दौलतरावाची बाजू घेतल्यामुळे यशवंतरावाने पेशव्याच्या विरोधातही संघर्ष सुरु केला. हडपसरच्या युद्धात यशवंतरावाकडून दौलतराव व पेशवा बाजीराव दुसरा यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव केल्या गेला. या पराभवामुळे भयभित होऊन बाजीराव दुसरा इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. मराठा राज्यावर प्रभुत्व निर्माण करण्याची आयती संधी इंग्रजांना प्राप्त झाली. पेशव्याशी इंग्रजांनी वसईचा तह केला. तैनाती फौजेचा स्विकार या तहानुसार पेशव्याने केला. त्यामुळे अनौपचारिक दृष्ट्या मराठा स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्वाचा अंत घडून आला. त्यातूनच दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध उदभवले. ज्यात शिंदे-होळकर, नागपूरकर भोसले या मराठा सत्तेच्या आधारस्तंभांचा पराभव होऊन त्यांच्या सत्ता व प्रभाव नाममात्र बनल्या. एकंदरीत यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांच्यातील संघर्षामुळे मराठा राज्यात गृह युद्ध सुरु झाले. मराठ्यांमधील ऐक्य व सहकार्य नष्ट झाले. ज्याचा परिणाम मराठा राज्यावरच नाही तर संपूर्ण भारतावर इंग्रजांची गुलामगिरी निर्माण होण्यातझाला. हे प्रतिबिंबीत करण्यासाठी सदर शोधनिबंध सादर करित आहे.

वृत्तांत :-

1757 च्या प्लासीच्या लढाईत विजय प्राप्त करून इंग्रजांनी बंगाल प्रांतावर आपले प्रभुत्व निर्माण केले. त्यानंतर दिल्लीचा मोगल सम्राट, नवाब व नंतर टिपू सुलतानाचा पराभव करून भारतात सत्ता प्रस्थापीत केली. पण इंग्रजांच्या अखिल भारतीय सत्ता बनण्याच्या मार्गात मराठा सत्तेचा अडसर होता. तो दूर करून मराठा राज्य आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा प्रयत्न रघुनाथरावाच्या माध्यमातून इंग्रजांनी केला. यातून पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध उदभवले. या युद्धात इंग्रजांना पराभव पत्करून 1782 मध्ये मराठ्यांशी सालबाईचा तह करावा लागला.¹

मराठ्यांना इंग्रजांविरुद्ध जे यश प्राप्त झाले त्या यशात महादजी शिंदेचा महत्वाचा वाटा असला तरी तुकोजी होळकरानेही या युद्धात भाग घेतला होता व महत्वाची जबाबदारी पार पाडली होती.² या तहानंतर इंग्रजांनी मराठा राज्यात हस्तक्षेप न करण्याची व मराठ्यांच्या विरोधकांना मदत न करण्याचे धोरण अंगीकारले होते.

मात्र 1795 मध्ये पेशवा सवाई माधवराव, तत्पूर्वी 1794 मध्ये महादजी शिंदे यांचा तर 1797 मध्ये तुकोजी होळकराचा मृत्यू झाला. या तिन्ही व्यक्तींच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या उत्तराधिकाऱ्यांच्या प्रश्नावरून तिन्ही घराण्यात संघर्ष निर्माण झाले. सवाई माधवरावाचा उत्तराधिकारी म्हणून बाजीराव दुसरा हा पेशवेपदावर बसला तर महादजीचा उत्तराधिकारी म्हणून दौलतराव शिंदे याला मान्यता दिल्या गेली. बाजीराव दुसरा हा पेशवे पदासाठी दौलतराव शिंदेवर पूर्णपणे विसंबून होता.³ तुकोजी होळकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या मुलांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला. या संघर्षाचा नाना फडणवीस, दौलतराव शिंदे व पेशवा बाजीराव दुसरा याने फायदा करून घेण्याचे प्रयत्न चालविले. काशीराव होळकर हा सर्वात मोठा असला तरी तो वेडसर होता. तरीही दुसरा बाजीराव पेशवा याने दौलतराव शिंदे यांच्या म्हणण्यावरून काशीरावाला होळकर घराण्याचा प्रमुख म्हणून नेमणुक दिली. या नेमणुकीला महारराव, यशवंतराव आणि विठोजी या होळकर बंधूंनी विरोध केला. काशीरावाचे माध्यमातून दौलतराव शिंदेला होळकर

घराण्यावर आपला प्रभाव निर्माण करायचा असल्याची धारणा या तिन्ही बंधूंची बनली होती.⁴ त्यामूळे त्यांनी दौलतराव शिंदेचा उघड विरोध करण्यास प्रारंभ केला. 14 सप्टेंबर 1797 रोजी दौलतरावाने मल्हारराव होळकरावर अचानक आक्रमण करून त्याला ठार मारले.⁵ तर दौलतराव शिंदेची मर्जी संपादन करण्यासाठी पंढरपूरची लूट केल्याबद्दल विठोजी होळकराला पेशवा बाजीराव दुसरा याने हत्तीच्या पायाखाली देवून ठार मारण्याची शिक्षा ठोठावली.⁶ दोन्ही भावांच्या मृत्यूमुळे यशवंतराव होळकर एकाकी पडला, त्याने भावांच्या मृत्यूचा सूड उगविण्यासाठी दौलतरावाचे विरुद्ध उघड युद्ध सुरू केले. इंदोराच्या (14 ऑक्टोबर 1801) च्या युद्धात दौलतरावाने यशवंतरावाचा पराभव केला. तर यशवंतरावाने दौलतरावाच्या वतीने युद्ध करणाऱ्या सर्जेराव घाडगेचा 30 ऑक्टोबर 1801 च्या युद्धात पराभव केला. त्यानंतर दौलतराव शिंदेचा प्रदेश लूटण्यास प्रारंभ केला. दौलतरावाने यशवंतरावाचा फारसा प्रतिकार केला नाही, उलट यशवंतरावशी समेटाचे बोलणे चालविले.⁷ पण समेट झाला नाही. यशवंतरावाचा दौलतरावाविरुद्धचा संघर्ष सुरूच राहिला.

अशाप्रकारे दौलतराव शिंदे व यशवंतराव होळकर यांच्यात उघड युद्ध सुरू झाले. हा संघर्ष मराठा राज्याला घातक असल्याची जाणीव मराठा राज्यातील मुत्सद्द्यांना व हितचिंतकांना झाली होती. याचवेळी गव्हर्नर जनरल वेलस्ली याने तैनाती फौजेच्या माध्यमातून भारतीय राज्यांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. त्यानंतर त्याचे लक्ष मराठा राज्य ठरणार होते. म्हणून अनेक मराठा सरदारांनी व मुत्सद्द्यांनी शिंदे-होळकरांमधील संघर्ष थांबविण्यासाठी पाऊले उचलण्याची विनंती पेशवा बाजीराव दुसरा याचेकडे केली.⁸ पण बाजीराव दुसरा याने दुटप्पी धोरणाचा अंगीकार केला. पी.सी. गुप्ता तर लिहितात "शिंदे-होळकर यांच्यातील संघर्षामूळे बाजीराव आनंदीत झाला होता."⁹

पेशवा बाजीराव दुसरा याचेकडून शिंदे-होळकर संघर्ष समाप्त करण्यासाठी जोस पाऊले उचलल्या गेली नव्हती. यशवंतरावाने दौलतराव शिंदेच्या प्रभावाखालून बाजीराव पेशव्याला बाहेर काढण्यासाठी व त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाची जाणीव करून देण्याबरोबरच न्याय प्राप्त करण्यासाठी पूणे मोहिम काढण्याचे घोषित केले.¹⁰ सरदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे "बाजीरावाला पदावरून काढण्याचा किंवा त्याला नाहीसा करण्याचा यशवंतरावाचा उद्देश नव्हता."¹¹ तर पी.सी. गुप्ता यांच्या मतानुसार "पूण्याला जाण्यामागे यशवंतरावाचा उद्देश तेथे दौलतरावाने जे स्थान प्राप्त केले होते ते मिळविण्याचा होता."¹²

अशाप्रकारे यशवंतरावाने पूण्याला जाण्याचा निर्णय जाहीर केला. त्यामागे त्याचा उद्देश कितीही प्रामाणिक असला तरी पेशवा बाजीराव दुसरा हा भयभित झाला. त्याने यशवंतरावाचा प्रतिकार करण्यासाठी दौलतराव शिंदेकडे मदत मागितली.¹³ दौलतरावाने गोपाळराव भाऊ व सदाशिव बक्षी या दोन सरदारांना पेशव्याच्या मदतीसाठी पाठविले.¹⁴

पण पेशवा आपल्या मागण्या पूर्ण करण्याऐवजी शिंद्यांचे सैन्य मदतीकरीता बोलावतो असे दिसताच यशवंतराव पूण्याच्या दिशेने निघाला. याची वार्ता बाजीरावाला कळताच त्याने यशवंतरावाकडे निरोप पाठवून "तुम्ही आहे तेथेच थांबावे, मी तुमचा व शिंद्यांचा समेट करून देतो असे कळविले."¹⁵ पहिल्यांदाच पेशवा बाजीराव दुसरा याने यशवंतराव होळकराला प्रतिसाद दिला. तसेच शिंदे व होळकर यांच्यात समेट घडवून आणण्याची भाषा वापरली. मात्र बाजीरावाच्या निरोपामागे बाजीरावाचा उद्देश होळकराशी समेट करण्याचा नव्हता तर शिंद्यांची फौज दाखल होईपर्यंत होळकराला थोपवून धरण्याचा होता असा आरोप सरदेसाई यांनी केला आहे. पण डॉ. सूमन वैद्य म्हणतात, "यावेळी पेशवा त्यांच्या दोन्ही सरदारांमध्ये समेट घडवून आणण्यास उत्सुक होता. मात्र दौलतरावाने बाजीरावाला तसे करू दिले नाही."¹⁶ वा.बा. ठाकूर यांनीही अशाच स्वरूपाचे मत व्यक्त केले आहे.¹⁷

पण बाजीराव पेशव्याच्या सूचनेकडे दुर्लक्ष करून यशवंतरावाने पूण्याकडील आपली आगेकूच सुरूच ठेवली. त्यामूळे घाबरून पेशव्याने यशवंतरावाकडे सरदारकीची वस्त्रे पाठविण्याचा निर्णय घेतला होता.¹⁸ पण शिंद्यांच्या सरदारांनी बाजीरावाला यशवंतरावाशी समेट करण्यापासून रोखले. होळकराचा विध्वंस करण्याची हमी दिली.¹⁹ त्यामूळे पेशव्याने आपला निर्णय बदलला. परिणामतः यशवंतरावाची आगेकूच व शिंद्याविरुद्धचा लढा सुरूच राहिला.

3 ऑक्टोबर 1802 पासूनच शिंदे-पेशवे विरुद्ध यशवंतराव यांच्यातील संघर्षाला लहान-सहान घटनांनी प्रारंभ झाला²⁰ 5 ऑक्टोबर 1802 च्या नगरच्या चकमकीत यशवंतरावाच्या सैन्याला माघार घ्यावी लागली तर 8 ऑक्टोबरच्या युद्धात पेशव्याच्या सैन्याचा पराभव झाला होता.²¹

असे असले तरी बाजीराव पेशव्याने यशवंतरावाशी समेटाचे बोलणे सुरूच ठेवले होते. पण शिंदे गटाने समेटाला विरोध केल्यामूळे समेट घडून येत नव्हता. यशवंतराव होळकराचा काटा काढण्याची ग्वाही हा गट पेशव्याला देत होता.²²

बाजीराव कोणताही निर्णय घेण्यास असमर्थ असल्याचे दिसून येताच यशवंतरावाने 23 ऑक्टोबर 1802 रोजी बारामतीच्या तळावरून बाजीरावाला निर्वाणाचा संदेश पाठविला. त्यात त्याने "माझा कलह फक्त शिंद्यांशी आहे, मी शक्य त्या उपायाने त्याचा निकाल लावतो, तुम्ही मालक म्हणून राहावे, मी नोकर म्हणून माझे कार्य करेन."²³ असे कळविले.

यानंतर 25 ऑक्टोबर 1802 रोजी हडपसरच्या मैदानावर शिंदे-पेशवा विरुद्ध यशवंतराव यांच्यात युद्ध झाले. यात शिंदे व पेशव्याच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव झाला.²⁴

या युद्धानंतर दुसरा बाजीराव पेशवा पूणे सोडून वसई येथे इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. यशवंतरावाने अमृतरावाच्या मदतीने पूण्याचा कारभार चालविण्यास सुरुवात केली. तिकडे दौलतरावाने यशवंतरावाचे उच्चाटन करण्यासाठी दक्षिणेत जाण्याचा निर्णय घेतला. सैन्यासह तो रवाना झाला.²⁵

दरम्यानच्या काळात दुसरा बाजीराव पेशवा इंग्रजांच्या आश्रयाला जाऊ नये म्हणून यशवंतरावाने दौलतरावाला पत्र लिहून "झाले गेले विसरून सख्य करण्याचे व पेशवा इंग्रजांच्या आश्रयाला जाणार नाही यासाठी उपाययोजना करण्याविषयी कळविले."²⁶ पण यशवंतरावाच्या म्हणण्यावर दौलतरावाचा विश्वास नसल्याने त्याने यशवंतरावाच्या प्रस्तावाकडे लक्ष दिले नाही.²⁷

दुसरा बाजीराव पेशवा याने 31 डिसेंबर 1802 रोजी इंग्रजांशी वसईचा करार करून इंग्रजांची मदत प्राप्त करण्याचे निश्चित केले. वसईच्या तहाची बातमी कळताच यशवंतरावाला भावी संकटाची जाणीव झाली. त्याच बरोबर तशीच जाणीव शिंदे व नागपूरकर भोसले यांनाही झाली. त्यामूळे तिघांनीही परस्पर वाटाघाटी सुरू करून संभाव्य संकटाचा प्रतिकार करण्याचे दृष्टीने पाऊले उचललीत.²⁸

यावेळी झालेल्या वाटाघाटीनुसार यशवंतराव होळकरांच्या काही मागण्या दौलतराव शिंदे याने मान्य करून मल्हारराव दुसरा याचा मूलगा खंडेराव याची सूटका करून त्याची रवानगी यशवंतरावाकडे केली.²⁹ यशवंतरावानेही शिंद्याच्या विरोधात कोणत्याही कारवाया न करण्याचे धोरण ठेवले.³⁰

अशाप्रकारे इंग्रजांच्या संभाव्य आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याकरिता यशवंतराव व दौलतराव यांनी समेट करण्याकरिता अनुकूल पाऊले उचलली असला तरी त्यांच्या मनातील परस्पर अविश्वासाची व भितीची भावना संपूर्णतः आली नव्हती. कानुनगो

यांनी म्हटल्याप्रमाणे “दौलतराव शिंदे यांच्या मदतीशिवाय इंग्रजांचा प्रतिकार करणे शक्य नसल्याची जाणीव यशवंतराव होळकराला होती तर यशवंतरावाच्या मदतीशिवाय इंग्रजांचा प्रतिकार करणे अशक्य असल्याची जाणीव दौलतरावाला होती. वसईचा तह मान्य करावा यासाठी इंग्रजांनी दौलतरावाकडे तगादा लावला होता. यासाठी कालमर्यादाही ठरवून दिली होती. अशा रिथतीत युद्ध हाच पर्याय दौलतरावा समोर होता. त्यासाठी यशवंतरावाशी समेट करून त्याची मदत प्राप्त करण्याची निकड दौलतरावाला जाणवत होती.”³¹

परिस्थितीच्या नाईलाजामुळे दौलतराव व यशवंतराव इंग्रजांच्या विरोधात एकत्र येण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली. असे असतांना अहिल्या स्मरिका व कानूनगो यांनी नमूद केल्याप्रमाणे “दौलतराव शिंदे याने पेशवा बाजीराव दुसऱ्याला गुप्त पत्र पाठवून “देखावा म्हणून यशवंतरावाशी मैत्री केल्याचे व युद्धानंतर त्याचाही बंदोबस्त करण्याविषयी कळविले होते.”³²

सदर पत्र अमृतरावाने लॉर्ड वेलस्लीच्या सूपूर्द केले. वेलस्लीने ते यशवंतरावाकडे पाठविले. यशवंतरावाने ते पत्र प्राप्त होताच संभाव्य इंग्रज युद्धात सहभागी न होण्याचा व तटस्थ राहण्याचा निर्धार केला. खंडेराव होळकराला घेऊन यशवंतराव माळव्यात गेला. शिंदे-भोसले यांचा पराभव होईपर्यंत तो तिकडेच थांबला.³³

यशवंतराव होळकराने इंग्रजांविरुद्धच्या यावेळच्या संघर्षात सामील न होण्याचा निर्णय घेतला असला तरी दौलतराव शिंदे व नागपूरकर भोसले यांनी युद्ध करण्याचा निश्चय केला. मात्र त्या दोघांचाही इंग्रजांनी पराभव केला. शिंदे यांनी सुर्जी-अंजनगावचा तर भोसले यांनी देवगावचा तह करून इंग्रजांविरुद्धचे युद्ध थांबविले.

शिंदे व भोसले यांचा विरोध मोडून काढल्यानंतर इंग्रजांना यशवंतराव होळकराचे विरुद्ध युद्ध केले. यशवंतरावाने दौलतराव शिंदेची मदत प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला पण तो निरर्थक ठरला. यशवंतरावाने काही काळ स्वबळावर इंग्रजांचा प्रखर प्रतिकारही केला, पण शेवटी पराभव मान्य करून राजघाटचा तह (1805) करावा लागला.³⁴ त्याचबरोबर दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध संपुष्टात आले. इंग्रजांना निर्विवाद विजय प्राप्त झाला. मराठा राज्यावर पेशवा बाजीराव दुसऱ्याचे माध्यमातून इंग्रजांचे वर्चस्व प्रस्थापीत झाले.

निष्कर्ष :-

अशाप्रकारे यशवंतराव होळकराने दौलतराव शिंदेच्या विरोधात केलेल्या लष्करी संघर्षाचे वर्णन नाना साहेब पेशव्याच्या काळात शिंदे व होळकर या दोन घराण्यातील परस्पराविरुद्ध संघर्ष करण्याची परंपरा पेशवा बाजीराव दुसरा याचे काळातही कायम टिकली असेच करावे लागेल. फरक इतकाच की, बाजीराव दुसरा याचे पूर्वीच्या काळात शिंदे व होळकर यांच्या संघर्षात पेशवे प्रत्यक्ष सामील झाले नव्हते. दुसरा बाजीराव पेशवा प्रत्यक्ष सामील झाला होता. त्यानेही यशवंतराव होळकराचे विरुद्ध युद्ध केले होते. त्यात त्याचा पराभव घडून आला होता. हाताखालील सरदारांकडून पेशव्याचा पराभव झाल्याची घटना प्रथमच घडली.

त्याचप्रमाणे पेशवा हा स्वतःच्या अस्तित्वाकरिता आपल्या सरदारांवर विसंबून असल्याचेही दिसून येते. त्याचबरोबर पेशव्याची हतबलताही प्रत्ययास येते.

यशवंतराव होळकराने दौलतराव शिंदेच्या विरोधात संघर्ष करण्याकरिता होळकर घराण्याच्या सत्तेचा प्रभाव कमी करण्याचा, त्या घराण्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापीत करण्याचा दौलतरावाचा प्रयत्न कारणीभूत होता. या त्याच्या प्रयत्नात दौलतरावाने दुसरा बाजीराव पेशव्यालाही सामील करून घेतले होते. बाजीरावानेही दौलतरावाच्या म्हणण्यानुसार कृती केल्यामुळे यशवंतराव-दौलतराव संघर्षात पेशवाही ओढल्या गेला. त्यामुळे शिंदे होळकर यांच्यातील संघर्षाला शिंदे-पेशवे विरुद्ध होळकर संघर्ष असे स्वरूप प्राप्त झाले.

वास्तविकतः एकूण घटनाक्रमामावळून यशवंतराव होळकराचा राग पेशवा बाजीराव दुसऱ्यावर नव्हता. मात्र बाजीराव पूर्णपणे दौलतराव शिंदेच्या कहयात जाऊन त्याने शिंद्यांप्रति एकतर्फे धोरणाचा अवलंब करून यशवंतरावाला विरोध करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे यशवंतरावाला पेशव्याविरुद्धही संघर्ष करण्यावाचून पर्याय राहिला नसल्याचे दिसून येते.

काही कां असेना यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांच्यातील संघर्षाचा परिणाम या दोन सरदारांसाठीच नव्हे तर मराठा राज्यासाठीही घातक व विनाशकारी ठरला. दुसरा बाजीराव पेशव्याने इंग्रजांशी तैनाती फौज स्विकारण्याचा वसईचा तह केला. यामुळे इंग्रजांना फारसे प्रयत्न न करता मराठा सत्ताकारणात हस्तक्षेप करण्याची, त्या राज्यावर आपला प्रभाव निर्माण करण्याची आयती संधी मिळाली. त्यातूनच दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध उदभवले. ज्या युद्धाचा परिणाम शिंदे-होळकर शाहीच नव्हे तर पेशवाई संपुष्टात येण्यात झाला. अनौपचारिकरित्या कां होईना पण मराठा स्वातंत्र्य व सावैभौमत्वाचा अंत झाला. संपूर्ण भारत इंग्रजांच्या गुलामगिरीत जाण्याचा मार्गही प्रशस्त झाला. सर यदुनाथ सरकारांनी म्हटल्याप्रमाणे “गृहयुद्धाचे अंतिम फळ देशाच्या स्वातंत्र्याचा अंत असते.” हे मराठा राज्याचे बाबतीत खरे ठरले. डॉ. कानूनगो यांच्या शब्दात सांगायचे तर “A greater loss than this huge westage of men power was the loss of liberty, the foundation of which has been laid nearly hundred and fifty years ago by the great Shivaji” हेच प्रतिबिंबित करण्यासाठी सदर शोधनिबंधचे सादरीकरण होत आहे.

तळटिपा :-

1. छाबडा जी. एस. - आधुनिक भारतीय इतिहास - एक प्रगत अध्ययन, भाग-1, 1989, पृ. 278, 279
2. कानूनगो एस.एन. - यशवंतराव होळकर, द गोल्डन रोग-1965, पृ. 10
3. ठाकूर वा.वा. - होळकर शाहीचा इतिहास, खंड 2-1946-पृ. 4,5
4. सरदेसाई - मराठा रियासत उत्तर विभाग-खंड 3, 1932, पृ. 55
5. खरे वा.या. - ऐतिहासिक लेख संग्रह भाग 10, पृ. 5186
6. पूणे रेजीडेन्सी करन्सपाऊर्डस-4, पृ. 405
7. सरदेसाई - मराठा रियासत उत्तरार्ध खंड 3, पृ. 85
8. कानूनगो - पृ. 74
9. गुप्ता पी.सी. - बाजीराव सेकंड अॅण्ड द कंपनी-1937, पृ. 30
10. खरे - ऐ. लेख संग्रह - भाग 13, पृ. 6930, 6931
11. सरदेसाई - म.रि.उ. 3, पृ. 200
12. गुप्ता पी.सी. - बाजीराव सेकंड अॅण्ड द कंपनी-1937, पृ. 28

; 'koar gkGdjkkpk nkšyrjko f'kns fo:)pk l 2k'kz & 'kkšk o ckšk-

13. सरकार जदुनाथ – मुगल साम्राज्य का पतन खंड 4, 1972, पृ. 165
14. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 198
15. कित्ता – पृ. 194
16. वैद्य सूमन – पेशवा बाजीराव सेकंड अॅण्ड द डॉन फॉल ऑफ द मराठा पावर 1976–पृ. 109
17. ठाकूर – खंड 2, पृ. 77
18. सरदेसाई – मराठों का नवीन इतिहास खंड 3, पृ. 383
19. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 200
20. सरकार – खंड 4, पृ. 165
21. ठाकूर – हो.इति.2, पृ. 73, 74
22. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 195
23. कानूनगो – पृ. 104
24. अहिल्या स्मारिका – देवी अहिल्याबाई ट्रस्ट इंदोरा द्वारा प्रकाशित 1920 – पृ. 20
25. खरे – ऐ.ले.स. 14, पृ. 7657
26. ठाकूर – 2, पृ. 93
27. कित्ता – पृ. 93
28. कानूनगो – पृ. 152
29. वैद्य सूमन – पृ. 161, 162
30. ठाकूर – 2, पृ. 61
31. कानूनगो – पृ. 153
32. अहिल्या स्मारिका पृ. 21 व कानूनगो पृ. 163
33. खरे – ऐ.ले.स. 14, पृ. 7684
34. अहिल्या स्मारिका – पृ. 24, 25

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- ★ International Scientific Journal Consortium
- ★ OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.oldgrt.lbp.world